

Եւ անա ԿԱՐՄԻՐ ՔՍԱՆԱՄԵԱԿԸ այն անաւոր օրերուն՝ որոնց համար մարդկային բառ ու բան կը պակսի թափելու համար դժոխային անէծքի վիժանք մը մոլեգլին ու ժահրոտ՝ բիւր անգամ աւելի անաւոր քան արդար Յոբէնը:

Ո՛հ, ի՞նչպէս մոռնալ այսքան աղէտ, այսքան զարհուրանք, այսքան դառն ու անաւոր խողխողում: Ո՛րքան ալք ու անդունդ ցաւի եւ կսկիծի մեր սրտերուն մէջ՝ պատառներ անոնց պատան ապտառ սրտերուն. ինչպիսի՜ արցունքներ մըմուռ եւ աղի մեր բիւք-րուն վրայ՝ բեկբեկ նշոյլներ անոնց անոյշ բիւքերուն խաւարած... Յիշենք որ զգանք, զգանք որ արտասուենք անոնց համար, անհուն սիրով եւ անբաւ կարօտով... Ո՛հ, թանկազին են այդ արցունքները անոնց համար՝ որ բնութեան զաւակ, հայրենի հողին սիրահար, իրենց բազուկներով, իրենց քրտինքով ամենաբեր դրախտ էին յօրինած զայն:

Կապուած Հողին՝ որ ցեղային աւաքինութիւնն էր մեր հայրերուն, փարած Գրին ու Խաչին՝ որ կտակն էր մեր Նախնեաց, կ'ապրէին ու կ'երագէին երկնքէն տրուած ու բռնաւորներէ խլուած ազատութիւնն իրենց ցեղին, ազատութիւնը՝ իրենց հայրերու հողին, իրենց կեանքին, իրենց զաւակներուն:

Եւ սակայն, ո՞վ անաւոր եւ անթափանցելի խորհուրդ Նախնանամութեան, անոնք խողխողուեցան եղեռնագործներու պէս. ո՛չ ոք, ո՛չ գեղաց անոնց՝ որ մէն, միայնակ դիմագրաւեցին իրենց զարհուրելի ճակատագրին. իրենք դիտեցին իրենց օրհասը ու յօրինեցին ու երգեցին երգերու ամէնէն թախծազինը իրենց մահաբոյր թափօրին մէջ՝ որ կ'երթար դէպի գերեզմանն անյայտ ու անծանօթ: Անապատն ու հողմեր եւ երկնքի թռչուններ միայն լսեցին անոնց կտակը՝ որ կը թրծուայ դեռ օդին մէջ, որ կու գայ կ'ընդհարի մեր սրտերուն, արիւնով ու արցունքով լեցնելու զանոնք:

Բայց մեր ցաւի ուկեանին մէջ չմոռնանք անոնց օրհնութիւնը՝ որ մեր սրտի բալասանն է, լոյսը՝ մեր մուսլ ուղիներուն: Չմոռնանք թէ անոնք մեռան՝ չուրանալու համար ինչ որ իրենց յոյսն էր եւ մեր ապագան: Ո՛չ սպառնալիք եւ ո՛չ մահ չկեց անոնց ճակատը, չարատաւորեց անոնց խիղճը, չծաւեց անոնց ծունկերը պաշտելու աստուած մը՝ որ իրենց Հայրերունը չէր: Անոնք իրենց անհուն ցաւին մէջ անհունապէս զօրաւոր զգացին ինքզինքնին ցեղին փառքով, հայ կրօնքի սրբութեամբ, իրենց սերունդին փառումով: Համբոյր այն հոգիներուն, համբոյր այն ճակատներուն որ դիւցազնօրէն մեռան՝ թոյլ չտալով որ մարդախոշոշ գազաններ կողոպտեն ու կոխտեն դժոխային քրքիջով իրենց պատիւը, իրենց ազգն ու կրօնքը:

Ու անոնք իրենց անհուն ցաւին մէջ երգեցին. « Թո՛ղ մեր մահն հաւասարի քաջ նահատակներու մահուան, ու մեր արիւնը խառնուի վիրաւորներու արեան... » ու իրենց ցեղին եւ կրօնքին գիտակցութեամբ համարձակ գոչեցին մարդասպաններու երեւին. « Այս հաւատքէն ո՛չ ոք կրնայ մեզ խախտել. ո՛չ հրեշտակ եւ ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր ո՛չ հուր, ո՛չ ջուր. քեզմէ տանջանք, մեզմէ՛ ալ յանձնառութիւն. դու սուր ունիս, մենք ալ պարանոց... » ու ինկան Անմահին համար, իրենց ու իրենց Յեղին անմահութեան համար...

Անողորմ սպանիչները պահ մը կարծեցին թէ մեզ անճիտեցին, չքացուցին երկրիս երեսէն, եւ սակայն կանք ու կ'ապրինք մենք նշխարներ նահատակներու, նահատակներու կտակը կատարելու. կայ ու կ'ապրի արեան ծովին մէջ, Հայ Գողգոթայի վրայ մեռած ու յարուցեալ փոքր եւ մեծ Հայաստանը՝ ուր կը թռչի ամէն սիրտ տարագիր, ուր կը ծիւ ամէն յոյս եւ ամէն ժպիտ Հայութեան:

Յաւէտ օրհնութիւն Անմահներու յիշատակին, յաւէտ երանութիւն եւ փառք մեր Նահատակներուն, որոնց արիւնը մեզ կը սրբէ, կ'ազնուացնէ ու կը սորվեցնէ ապրիլ ու մեռնիլ Հայ Յեղին սիրով, Գաղափարի եւ Անմահութեան համար:

ԽՄԲ.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ Ի ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

(Շար. տես « Բազմավէպ » 1935, էջ 55)

13. — Բանասէրը զԽորենացին տեղափոխելու համար՝ մեծապէս յեցան նա եւ անոր Ողբին վրայ: Ըստ Հ. Ակինեանի՝ նա ի սկզբան գրուած ու յարած է եղբր Ղեւոնդի պատմութեան, և ապա փոխադրուել Խորենացւոյն ծայրը, առանց վերջաբանի թողլով նախորդը¹: Չամինեան ուզեց՝ որ յօրինուած լինի առանձին 604ին, և նախ քան Խորենացւոյն պատմութիւնը, և յետ իբր 150 տարուայ (ուրեմն գրեթէ 754ին) կցուած անոր՝ « մի անճարակ գրագէտի ձեռքով »², որ սակայն բնաւ չէ տեսեր արեգական լոյսը: Մանանդեան չընդունեցաւ Հ. Ակինեանի կարծիքը, — Չամինեան իրեն անձանթ է մնացեր, — հաւոգուած՝ թէ « Խորենացու Ողբը գտնուում է ըստ իս իր իսկական տեղում » (130), բայց միշտ թէ դարուն՝ պատմէին հետ: Իսկ ես կ'ըսեմ՝ թէ երեք տեսութիւնքդ ալ անհիմն են, և կը հերքուին հետեւեալ փաստերով:

ա. Ողբն այնչափ հին է՝ որքան Խորենացւոյն Պատմութիւնը, և զայս կը հաստատէ դարձեալ Աղուանից պատմիչը, որ 669ին տեսեր է զայն, և Մովսեսի Պատմութեանէն առած տեղեկութեանց հետ կոչեր է բառացի անոր վերնագիրն ալ, որ Խորենացւոյն քով այսպէս է. « Ողբք վասն քառնարոյ քաղաքորոսրեանն Հայոց յազգեկ Սրշակունեաց, և Լսիսկարոսպետորեանն ի ցեղէ (կամ յազգէ) սրշոյն Գրիգորի » և Կաղանկատուացւոյն քով՝ « Աստ բարձաթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց, և հայրապետութիւն ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի » (Ա, գ):

բ. Ոչ միայն քան զԱղուանից պատմիչը կանուխ էր Ողբը, այլ և մասն Խորենացւոյն Պատմութեան, ինչպէս է դեռ այսօր: Մեր հին պատմագիրքը, օրինակ Կորիւն, Եղիշէ, Ղազար և այլք, իրենց գործերը կ'աւարտեն մաղթողական փառատրութեամբ մը, ինչպէս բոլոր հին ս. Հարք կ'ընէին: Խորենացին նոյնպէս կը վերջացնէ Ողբը. « Յորմէ պանեացե զմեզ Քրիստոս Աստուած, և զամենեւեմն ոյր երկրպագեկ նմա ձմարտորեանք. և նմա փառք յամենայն եղակաւացաւ. ամեն »: Արդ զատելով Ողբը Պատմութեանէն, վերջինս կը մնայ առանց փակման: Նոյնպէս մնացեր է Ղեւոնդ եւս: Բայց նախ՝ իրաւունքն ստացողին է. և յետոյ՝ Ողբը սերտիւ կապուած է Մովսեսի Պատմութեան հետ, և մէկ մասին մէջ ուղղակի անոր ամփոփումն է, որով անոր կը պատկանի, ինչպէս պիտի տեսնենք այժմ. իսկ Ղեւոնդի շարագրածին հետ բնաւ ազերս չունի:

գ. Խորենացին Տրդատայ սպանման առթիւ ալ ունի « ողբերգական մեղադրութիւն » մը (Բ, դբ), որոյ և Ողբին մէջ կայ զուգակցութիւն գաղափարաց, ինչպէս նա եւ յատուկ բառեր Ողբին ու Պատմութեան մէջ, հաստատելով՝ թէ երկուքն ալ նոյն գրչին են, ինչպէս պիտի մատնանըջենք ստորեւ՝ համեմատութեան մէջ:

դ. Ողբին գրութեան նիւթն ու ժամանակը ճշգրիտ համար՝ զայն պէտք է նկատենք իւր ամբողջութեան մէջ, և ոչ թէ քաղ հանելով ու բռնազրօնելով անոր մի կամ

1. Անահիտ, 1930, 75. — 2. Անդ. 1931, 127.

լեզուաբանութեամբ սանձահարեցէք. այլ նիւթ նոցա անմտութեանն զձեր ուսումնաւորեացդ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զհնոցն Բաբելոնի» (Բ, զբ)։

Ի դարձին յաջորդեց Վարդանանց պատերազմը, անկմամբ կամ գերութեամբ մեր քաջազանց, որմէ ծնաւ ահաւոր վիճակ մը՝ պարսիկ բռնութեան ներքեւ։ Հօս ողբասացը կը յիշէ Հրէից փրկիչներն՝ որ իրաւունք կը յաջորդէին, մինչ Հայաստան անտէր և անպաշտպան մնացած էր, և կը յարէ այլափոխութեամբ. «Անտիոքոս (Յազկերտ) բռնադատեալ քողոյզ գործէս հայրենիս, և Մատարիա (Վարդան և այլ պաշտպանք) ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ», զի տեւեց յետ ճակատամարտին ալ (Եղիշէ, Է), «և Մակարէ ոչ փրկէ». որովհետեւ Վահան Մամիկոնեան զեռ ուշ պիտի բարձրացնէր սուրբ։ «Արհաւիրք ի հերանոսաց (Պարսից), և մարտք ի հերձառնոցաց, և խորհրդակցեալ (Մարտիկ) չի ի միջի՝ որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ» հակառակ հերձուածոց, ինչպէս ըսաւ և վերեւ. ուր կ'երեւի թէ նետաւորականք սկսեց ինչ գործել, որոց զէմ յետոյ պիտի ճակատին Բաբելոն կաթողիկոս և այլք։ «Չբանաւոր հօտ... ցրտեալ աւապատաց և գահալիժոքեանց». Եղիշէի ըսածին պէս՝ թէ «հասեալ ունէին զամուրս անապատին և զանխաբ տեղիս բազում լերանց» (Է)։ «Զի բազաւորք (Պարսից) տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռնիս բառնալով ծանուն և դժոխարակիրս, հրամանս տալով անտանելիս», որ Եղիշէի ըսածն է. «Ազատ եկեղեցի անկաւ ի ծառայութիւն հեթանոսաց, և սուրբ քահանայք նորա կուփին չարչարին յանօրէն հարկահանաց» (Խոր. միանձ.)։ «Վերապաշտք (մարգարէնք) անհարքարարք, անողորմք. սիրելիք (մեր ուխտապահ իշխանք) դառնաւեալք, և բռնակիրք (հայրենեաց) գորացեալք. հաշտ վաճառեալ ընդ սևոտի կեցեալոյս» հայ ծանօթ ուրացողներէն. «գերփռումն տանց և յափշտակութիւնս ստացուածոց, կապումն գլխաւորաց և բանալ յայտնեաց (Ղեւոնդեանց)՝ որ նահատակու-

թեամբ վերջացաւ». յօտարոյթիւն վտարումն ազատաց՝ (մեր արստրական խումբն յԱպար), և անբիւ հեղափոխութիւնս առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց». բոլորը ծանօթ Եղիշէի ու Ղազարայ նկարագրութեանց մէջ։

Յետոյ կը ցուցադրէ բարոյական ծանր անկարգութիւնը՝ որ կը տիրէր կղերական և աշխարհական դասերու մէջ, արդիւնք քաղաքական պղտորութեանց։ «Վարդապետք տխուրք և ինքնահաճք, անձամբ առեալ զպատիւ... արծարով ընտրեալք», զոր կը հաստատէ և Ղազար՝ ըսելով. «Իսկ անձամբ զանձն յաղգնեցուցանել ի վարդապետութիւն, որպէս և զբազումս տեսանէի յանապիտանաց... զոր Պարսիկը և արքան անարժանք գործեն և այսօր», տալով անոնց նոյն պատիւը կաշառով (587)։ «Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սևափառք, պատռաստքք քան թէ աւտոռածասերք». և ըստ նոյն Փարպեցեոյն, «Զիցեն արդեօք արեղեանս Հայոց արժանի ողբոց արտասուաց և բազում սգոյ, համբաւել զանապիտանս, խօսել առ նախանձու զանարժանս» եւն (577), որոց լեզուին զէմ խորենացին ալ բողոքեց վերեւ։ «Վիճակաւորք հպարտք, դատարկակցք, զրարակք, ծոյրք, ատեցողք արտաւտից (հմտ. «Իմով ամենիմաստ արտաւտիս», Գ, կը) և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց և կատակերգոյթեանց», և որոյ արձագանգն է հետեւեալը. «Ի հաւատոյ և յուսմանէ տգէտք երեւին, և ի գործս ծոյլը և անծոյժք. յորոց ըստ անգիտութեանն՝ որ է ի նոսա, և ըստ անկարգ վարուց» եւն (Փրպ. 585)։

Ողբը կ'անցնի աշխարհական դասուն մէջ սպրդած զեղծմանց. «Ժողովրդականք վեպք, ստահակք, մեծախօսք, անվատակք, արբեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ծառանգութեանէ». և ըստ Ղազարայ՝ «Էր այնուհետեւ տեսանել յաշխարհիս Հայոց զաւուրութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կո-

1. Հմտ. Կարեւոր խնդ. հայ եկեղ. պատմ. Վենետիկ, 1927, 358 եւն։

րուսեալ, զբաշտութիւն հեռացեալ և մեռեալ» (336)։ «Զօրականք անարիք, սևապարծք, զինատեսքք, պրկողք, հեշտակքք, անծռակարք», կրկնուած միւսէն այսպէս. «Էւ որ երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց ի մէջ այլոց զօրացն ամենայնի երեւէին, և զօրագլուխք անուանիք և յաղթողք, ապա ծաղր էին ամենեցուն և կատականք» (անդ)։ «Իշխանք ապստամբք, զոյակիցք զոյոց... յափշտակողք, աշխարհաւորք» եւն. Փարպեցիէն ալ կը յիշուին «անապիտան իշխանք ժամանակին» (337), «որոց ոմանք լեռնախոյզ աւագակաց ի մէջ անցեալ, ուրացութեամբ վերտէին» (336)։ «Դատաւորք տմարիք, տաւոր, խարողք, կաշառասորք, անընտրողք իրաւանց, անհատաւորք, հակառակողք», զոր կը գտնենք նաեւ ՅՏ. Մանգակունւոյն ըով՝ այսպէս. «Ոմանք թիւրեն զիրաւունս այրւոյն ի դատաստանի, և ակն առնուն ի շքեղ երեսաց, խոտեալք և արհամարհեալք կաշառոց անօրէնութեան» (ԻՍ)։ Միով բանիւ՝ «ստառածապաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն զեհեհեհ». Ղազարայ ըսածին պէս՝ թէ «զբրիստոնէութիւն թաքուցեալ» կը տեսնէին (336)։ Այս վկայից նկարագրած ժամանակն հեռի չէր խորենացեալն ողբացածին, և անոր շարունակութիւնն էր. մանաւանդ թէ զայն իսկ կը շօշափէ Ղազար՝ երբ կը խօսի անցելոյն մասին։ Էւ այդ բարոյական խանգարմանց վրայ կը բարդուին բնութեան պէսպէս անհարթութիւնք եւս. «Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրեւայոյզ... հողմք բքարարք, խորշակաբերք... այլ և սասանմունք և դրոյմունք» եւայլն։

15. — Ահաւասիկ ամբողջ Ողբն իւր պատմական մասանց մէջ, որ կ'ընդգրկեն Վառձապէս զհակալուծութենէն (392) մինչեւ Ապարի արստրականաց դարձին (463) մօտ, կամ իւր 70 տարիներու շրջան մը, զոր ողբերգուն ամփոփելու ժամանակ որպէս ականատես՝ միշտ ներկայ կը նկատէ. և զոր չէ կարելի փոխադրել այլուր ամբողջութեամբ, և ոչ ալ մասամբ՝ առանց բռնագրօսելու և խեղաթիւրելու

իմաստը։ Այսպէս վարուեցաւ Գարագաշեան¹, տալով Ողբին մեկնութիւն մ'ըստ հաճոյս, առանց հետեւելու բառական իմաստին, և պատշաճեցնելով զայն «մանաւանդ առաջնոյ կիսուն է դարուն» (63). և միանգամայն անոր «երանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն» բացատրութեան մէջ նշմարելով և իրարու խառնելով ս. Ներսիսի ու Սահակայ ժամանակներն և հայրապետական աթոռին վրդովումներն անոնց օրով (64)։ Կղերին բարոյական խանգարումներն իմացաւ Սահակայ ժամանակին վրայ, և չհաւանեցաւ «այսչափ ապականած դնել զեկեղեցին Հայոց» մինչեւ ցԳիւտ և ՅՏ. Մանգակունի. ոչ ալ աշխարհիկ դասը, որոյ մասին Եղիշէն ու Ղազար «հիացմամբ կը խօսին»։ Այլ պատշաճ տեսաւ Ողբն «Եզրի և յաջորդաց» ժամանակին (Թ. 630-660). և կամ՝ «Եթէ ունի Ողբն այն պատմական յարմարութիւն, է կամ Ը դարուն առաջին կիսուն միայն կը յարմարի» (64-8)։ «Քննական պատմութեան» մը մէջ գործածուած այս լեզուն՝ քննել և լուսարանել չէր, այլ խորխորակել՝ առանց որոշ տեղ մը հասնելու։ Էւ աւելի զարմանալին, անփոյթ տեսնելու և զատելու իրարմէ հիացման և աւագման զոյգ շրջանները, որոց մասին կը խօսին Եղիշէ և Ղազար, զասոնք իւր լաւատեսութեան վկայ կոչեց Ողբին զէմ, զոր ընդ հակառակն կը հաստատեն անոնք։

Նոյնչափ ձախողեցաւ Զամինեան, Ողբը կապելով 572ի ապստամբութեան և անոր յաջորդող խառնակութեանց հետ. հոփռին մէջ տեսնելով նախ զՅովհ. Գարեգեան Վախտանյան ի Բիւզանդիոն, և ապա զՄովսէս եղիվարդեցի, փոխանակ Ողբի մէկ հոփռին։ Հոփռակցիւն մէջ՝ զՍրբաբաժնեալ. Մամիկոնէից, որ Մաշթոցի ցայտուն զէմքն ու դերը չունեցաւ երբեք. ոչ թողած իւր վիճակը, գործակից եղաւ հայրապետին, և ոչ «ուսուցող մերոյ աշխարհիս»։ Խորթ հայրն՝ հակառակաթո-

1. Քնն. Պատմ. Հայոց. հտ. Գ.

Յոհաննէս սիւնական, որ սակայն նստաւ քաղկեդոնական բաժնին մէջ՝ ընտրուածեալ իւր հօտին և իբրեւ հարազատ հայր, ոչ եթէ Եղիվարդեցւոյն տեղը, ինչպէս Սուրմակ ու Բրքիշոյ ըրին։ Իսկ թաւադարձ Սպարուէզ և Մօրիկ հալածող հայ հակաքաղկեդոն դաւանութեան։ Իրեն համար «պարզ չեն» միայն ամենապարզ «զհէքն իմ մանուկ թագաւոր» և այլն, որ զուցէ Զ դարուն ապրող արշակունի և հայ գահուն թեկնածու «մի ոմն պատանի է եղած»։ Ուր Ողբը կը խօսի արդէն գահակալ և «յաթոյն ի վայր կործանեալ մանուկ թագաւորի» մը մասին, որ ծանօթ դէմք մ'է, և ուրիշի հետ չի շփոթուիր։ Կէտ մը՝ որ ինքնին կը բաւէ ըննադատին ամբողջ կարկատանքը քանդելու։ Եւ հաւատաց՝ որ իւր այս մեկնութեամբ «շատ մութ կէտեր են պարզուում»։ մինչ իրապէս իւր գիւտը կրօնաշունչ տպաւորութեան մ'արդիւնք էր լոկ, և ոչ ինչ չէր ըսեր յօգուտ պատմութեան։

Հ. Ակինեան Ողբը տեղափոխելու համար՝ կպաւ անոր բնական արհաւիրաց, որոնք «773-774 տարւոյն դէպքերն են», ըսաւ, պատահած ասորական Միջագետաց մէջ, նկարագրուած թեւ-Մահրաջի սուտն Դիոնեսիոսէ, և ակնարկուած մերս Ղեւոնդէ։ Նոյն շրջանին կը պատկանին նաեւ Ողբին մէջ յիշուած քաղաքական պայմանք. միայն թէ Ողբը «կրած է մանր փոփոխութիւններ»։ Կամ հարկ է կրել տալ, որպէս զի հնարաւոր դառնայ տեղափոխութիւնը։ Բայց աւելի զարմանալին, «ամբողջ ողբը», այդ ճշգրիտ պատկերն է դարուն՝ զոր տեսանք, «անախրոնիզմ մը» կը դառնայ յաջս իրեն՝ նոյն շրջանի համար. «անոր բովանդակութիւնը չունի որ և իցէ առնչութիւն Ե դարու առաջին կէսի դէպքերուն հետ»։ և կղերին դէմ պարսաւը՝ թարգմանչաց հասցէին և անտեղի կը գտնէ։ Եւ կը հաւատամ՝ որ պատմ. Հայրը կարգաւոր մեր մեկնութիւնը, ամէն ինչ իւր տեղն ու փոփոխութեան գերծ պիտի տեսնէ։ Խորենացւոյն Ողբին

առիթ ընծայեց՝ անոր պատմագրելու ժամանակ տիրող ցաւալի կացութիւնը, որ եթէ ընդհանրական չէր, զոնէ տարածուն էր անկասկած. և կը յիշեցնէր իրեն երջանիկ երէկը, զոր նոյնպէս տեսած ու վայելած էր. և բնականապէս ողբաց անոր կորուստն ալ՝ իրրեւ պատճառ հետագայ դժբախտութեանց։

Մանանդեան նոյնպէս չընդունեցաւ Հ. Ակինեանի տեսութիւնը, զիտեղ տալով՝ թէ բնութեան արհաւիրք «սովորական երեւոյթներ են՝ որ պարբերաբար կրկնուել են Հայաստանում, ոչ միայն հին, այլ և նոր ժամանակներում»։ և քաղաքական նեղութիւնը՝ «դարձեալ սովորական երեւոյթներ»։ Իսկ ինք Բուդայի հետ կապելու համար Ողբը, կը մատնանշէ 863 և 869 ամաց հայկական կործանարար շարժերը (129-36), որպէս թէ նախորդ դարերուն հայ աշխարհին անծանօթ եղած լինէր երկրաշարժը։ Իսկ իւր հովիւն Յովհ. Ովայեցին է, որ Բագարատ իշխանի բռնութեան պատճառաւ լքեց աթոռը, և ապա դարձաւ վերստին (136-40)։ Ասով բացատրել կարծեց ամբողջ Ողբը։

Բայց Ովայեցիի շատ աղքատ է իւր դերին մէջ՝ համեմատութեամբ Ողբի հովուին, և բնաւ չէ կարող անոր տեղը բռնել։ Գաւով շարժմանց, որոց չափազանց կարեւորութիւն տրուեցաւ, յիշեալներէն յետոյ և յառաջ եւս անոնք պակաս չեն պատմութեան մէջ, և ծանրութեամբ յիշեալներէն վար չեն մնար։ Այդպիսի էր՝ զոր օրինակ՝ Արարատին 1679 թուականին, որ ինն օր տեւեց, և հիմնայաւոր ըրաւ զԵրեւան՝ բերդովն ու պարսպով հանդերձ, և անբաւ կործանումներով ու մահերով ուրիշ վայրերու մէջ եւս։ Մեր աչերով չտեսնեց լեռնականի քանդումներն ալ։ Անցնելով հնագոյն դարերուն, Յովհ. Մամիկոնեան կը յիշէ 602ի սասանութիւնը. «ի նոյն ամի սուրբ Կարապետն՝ որ յիննական տեղիսն էր, փլաւ. զի շարժ խստագոյն

1. Անահիտ, 1931, ԱԿ. 126-32. — 2. Անահիտ, 1929, Նոյ. 73-75. — 3. Աւիշան, Հասար. յշտկր. 1679.

եղեւ, վասն որոյ և տունը՝ որք ի ներքոյ նորա՝ ի շարժէ անտի փլան» (28)։ Հայաստանի գետինը նուազ անհանդարտ չէր և ոչ Ե դարուն. և Եղիշէն Միանձանց խրատուն մէջ նկարագրելով ինքն եւս Խորենացւոյն ողբացած ցաւալի շրջանը, յայտնապէս կը շեշտէ և այդ պարագայն. «Երկինք ի վերուստ բարկացեալ են, և երկիր ի ներքուստ կայ յերբի տատանման. շինուածք մեր եղեն գերեզմանք դիականց մերոց, և վաստակը ձեռաց մերոց տապալեցան ի վերայ մեր. պայթեաց և պատառեցաւ թանձրութիւն երկրիս, և բազում մարդիկ ի վայր հոսեցին»։ Արդ՝ մի թէ Խորենացւոյն արգելումն էր տեսնել և յիշել ինքն եւս այդ աղէտը, որով մեր հարկադրուինք զայն ակնատես ու վկայ տանել յետագոյն շարժերու։

Բայց Եղիշէն Ե դարուն մէջ։ Չայն տեղափոխելու բազմաքիտն աշխատութիւնը դեռ կը շարունակուի. և կը համարիմ՝ թէ գէթ մինչեւ ցաւարտումն իրաւունք ունինք հինգերորդին մէջ փնտելու։ Սակայն առանց անոր ալ արդէն ուրիշ ժամանակակից մը՝ Յովհ. Մանգակունին՝ կը վկայէ նոյն բնական երեւութից՝ իրրեւ Հայոց ընտանի բաներու, ըսելով. «Ապա թէ և այնպէս ոչ ապաշխարեմք, կամ փակէ (Ստուտած) գերկինս ի վերայ մեր դժնդակ երաշտութեամբ, կամ բանայ չարաչար յոլովութեամբ յապականութիւն. ապա թէ և այնպէս ոչ ապաշխարեմք, շարժեալ գերկիր՝ զողացուցանէ ի ներքոյ մեր» (ԻԱ)։

Մեր Ողբին տրուած բոլոր հակառակ մեկնութիւնք, կը կրկնեմ, մտացածին բաներ են, և շատ հեռի անոր հարազատ ու լուսաւոր իմաստէն, որ բռնագրօսութեանց չի կարօտիր, և կը մերժէ ամէն ցարդ եղածները։ Այժմ ամփոփենք ինչ որ ըսինք անոր մասին, և եզրակացնենք։

ա. Խորենացւոյն Պատմութիւնն և Ողբը վերնագրովն հանդերձ՝ կային արդէն Ը և Թ դարերու ծանօթ գետնաշարժերէն կանուխ, և նախ քան Աղուանից պատմիչը՝ որ զանոնք տեսեր ու գործածեր է 669 թուին, և պատմահօր կարծեցեալ աղբիւրներէն յա-

ռաջ (աստ՝ 64, 119)։ — բ. Ողբին իմաստն ուղիղ մեկնելու համար՝ պէտք է նկատել ու քննել զայն իւր ամբողջութեան մէջ (119)։ — գ. Կը պահանջուի՝ որ անոր բովանդակութիւնն համաձայն լինէր վերնագրին, ինչպէս և է իսկ (120)։ — դ. Նոյնը վերնագրին հետ ամբողջապէս կը պատշաճի Ե դարուն միայն, ինչպէս տեսանք կէտ առ կէտ։ — ե. Նոյնն յայտնապէս կապուած է Խորենացւոյն Պատմութեան հետ՝ բովանդակութեամբ ու յատուկ բառերով անգամ (120), և մին միւսէն օգտուել է անվրէպ, ինչպէս ցոյց տուաւ համեմատութիւնը։ — զ. Օգտուողն եղեր է Ողբը, ոչ Պատմութիւնը. վասն զի պատմական անցքերն Ողբին մէջ լոկ մթին ակնարկներ են, որոցմէ չէր կարելի պատմութիւն հանել, մինչ Պատմութեանն Ողբը կը հանուէր. որով և քան զայն յետոյ է գրուել։ — ի. Խորենացւոյն այդ գործն ողբերգուն զրաւոր ուղղակի և միակ աղբիւրն է եղեր. վասն զի Ողբին մէջ կան պատահարներ՝ որ հօն միայն կը գտնուին, և Կորին կամ Փարպեցին չեն յիշած. ինչպէս Սահակայ առաջին ուղեւորութիւնք ի Տիափոն, և Մեսրոպայ գործակցութիւնն անոր հետ՝ յետ աթոռակնցութեան (121)։ — լ. Ողբասացն Ե դարու աղետից ակնատես ու վշտակոծ սիրտ մը միայն կրնար լինել (120)։ — զ. Գրեր է յետ Վարդանանց պատերազմին, որով անտի ծնած քաղաքական ու բարոյական աւերմունքն ալ տեսեր ու կը նկարագրէ (122)։ — ժ. Ատոնց ճշգրտութեան կը վկայեն և այլ ժամանակակիցը՝ իմաստով, բայց ոչ ձեւով. հետեւաբար բոլորովին անկախ իրարմէ։ — ժա. Պէտք է ուրեմն՝ որ նոյն Ե դարուն յօրինուած լինի Ողբին աղբիւր եղած Պատմութիւնն եւս։ — ժբ. Ոչ միայն նոյն դարուն, այլ և նոյն ժամանակ ու նոյն գրչէն. վասն զի Ողբը մասն ու կնքումն է Պատմութեան (119)։ — ժգ. Պատմութիւնը կ'աւարտի Սահակայ ու Մաշթոցի մահուամբ, համոզելով զմեզ՝ թէ պատմիչն իսկապէս աշակերտ մ'էր անոնց, ինչպէս կը վկայէ, և որով անոնց վախճանն ալ կ'ողբայ

յատկապէս. և է ծանօթ Մովսէս Խորենացին (59): — Ժդ. Խակական ապագա մութիւնը որ կան անկասկած ու կ'երեւին Պատմութեան մէջ, յետամուտ են գաղափարողաց ձեռամբ (57, 63): — Ժե. Վաւերականութեան այս բոլոր փաստերը կը գործնան նաեւ հեղինակին կենսագրութեամբ, զոր քիչ յետոյ կը տեսնենք:

16. — Նախ քան զայդ հարկ է դնել և լուծել խնդիր մը. Խորենացւոյն Պատմութիւնը՝ զոր ունինք այսօր, ամբողջ է թէ թերի: Ինքն իսկ կը զգացնէ երեք զբոց զլուխներով՝ թէ աւելի չէ գրած. «Ենդարանութիւն Հայոց մեծաց. — Բան միջակ պատմութեան մերոցն նախնեաց. — Աշարտարաւնաբիւն մերոց հայրենեաց»: Եթէ աւարտաբանութիւն, ուրեմն մնաց հօդ. և ինչպէս տեսանք (119), Ողբն ալ մատենին կնքումն է և շարունակութիւն չի՝ ընդունիր: Վերջընթեր զլիւսին մէջ եւս խօսելով ս. Սահակայ մասին, կ'ըսէ՝ թէ «զորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ՝ ըստ արժանի հօրն զբուռաւորց. այլ զի մի՛ յերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց, այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք՝ արտաքոյ այսց զբոց» (Գ, կէ), որով ուրեմն կ'աւարտէր Պատմութիւնը:

Սակայն թող. Արծրունին կը վկայէ՝ թէ Մովսիսի պատմութիւնը կը խօսէր «յԱղամայ մինչեւ ի կայսր Զենոն» (թ. 474-491). և թէ ապրեր էր 120 տարի, «որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս, կ'ըսէ, ի չորրորդ դրոշագի խոստարանեալ պատմութեանն Մովսիսի Խորենացւոյ, վերադարձութեան ի վերայ երկոցունց զբուռագեալ հատուածին, զոր և երանելին Կորիւն ուսումնակից Մովսիսի... յիւրումն ստուգաբանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ» (82): Իմաստն է՝ թէ չորրորդ զրուագը վերադարձ կամ ընդլայնում մ'էր նախընթաց երկու զբուռագաց, ինչպէս ինքն Խորենացին խոստացած էր գրել. և թէ չորրորդին բովանդակութեան մասին խօսած էր և Կորիւն:

Հ. Ալիշան այդ բացատրութեամբ ու

զեց իմանալ «իբր երկրորդ իմն պատմութիւն¹»: Սակայն ծանր հակասութիւններ կան թովմայի տեղեկութեանդ մէջ: Եթէ չորրորդ վերադարձ մ'էր նախորդ երկոցունց վրայ, այն ժամանակ ինքն չորրորդ լինելու էր, ոչ չորրորդ. և մեք երեք զրուագ ունինք արդէն: Դարձեալ՝ եթէ վերադարձի բովանդակութեան մասին գրեր է և Կորիւն, պատմչիս նիւթը Մեսրոպայ վարքն էր, որ Խորենացւոյն չորրորդ գրոց մէկ մասն է արդէն, և որոյ մէջ բնաւ վերադարձ չկայ նախորդ գրոց վրայ: Դարձեալ՝ թովմա յետ այդ զեկուցման ունի գլուխ մը Վարդանանց շրջանի մասին, զոր կ'ըսէ՝ թէ ընդունել է Արարհամ խոստովանողի աշխատութեան (88). յետոյ ուրիշ գլխով մը կ'ամփոփէ շատ համառօտիւ Ե դարու երկրորդ ու ծանօթ կէսը, որոյ մէկ մասը միայն տեսաւ Մովսէս. որով թովմա ոչ ինչ ունի իւր քով յատուկ Խորենացւոյն չորրորդ զրուագին: Ակնհերե է՝ որ Արծրունւոյն բացատրութեան մէջ կայ օտար ու խառնակիչ ձեռք մը, և Մովսիսի պատմութիւնն ամբողջ է:

17. — Վերակազմենք այժմ անոր կենսագրութիւնն ալ՝ իւր և ժամանակակից մ'օգնութեամբ:

ա. Հայոց Պատմահայրը մեզ կը ներկայացնէ իւր անձը, բայց ոչ անունը, որ «Մովսէս Խորենացի» է պատմութեան գլուխը, թէպէտ հին զրչագրեր չկան. նոյնպէս Սեբէոսի քով (կասկածելի. աստ՝ 64). «Երթողահայրն Մովսէս»՝ Կաղանկատուացւոյն, «Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն» կամ «Մովսէս Խորենացի» թով. Արծրունւոյն (82), նոյնպէս «Մովսէս Խորենացի» Յովհ. պատմագրի (ԺԳ), և «Մովսէս քերթողացն հայր» կամ «Մովսէս Տարօնեցի» Ասողկայ զրչին ներքեւ (Ա, Ե): Աղուանից պատմութեան մէջ և այլուր Խորենացի մականունն չգոյութիւնն ու միւս Տարօնեցի մակդիրը տարակուսել կուտան անոր հնութեան վրայ:

Կը հանդիսանայ՝ ինչպէս ըսինք՝ իբրեւ

1. Բզմբ. 1851, 70 հւն.

աշակերտ Սահակայ ու Մեսրոպայ, որոնք «ճնան զիս, կ'ըսէ, իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին». և յատկապէս Մաշթոցի, առ որ յատուկ խանդավառման մ'ունի (աստ՝ 121): Այս հաշուով՝ նա կը լինի այն «դաս մի մանկաւոյ» ըսուած խմբէն, որ զրոց գիւտէն երկու տարի վերջ՝ 406 թուին՝ յատկապէս ընտրուեցան ու դաստիարակուեցան¹, յաջորդելու համար երիցագոյն աշակերտաց. և անոնց պէս իրենք ալ րարգմանիչ կոչուեցան (աստ՝ 60): Այդ երկու դասերէն զատ ուրիշ րարգմանիչներ չունեցաւ Ե դարը. և այս զգալի է նաեւ Մովսիսի յօտարութիւն երթալու ժամանակէն, յետ որոյ այլ եւս ուրիշներ չեն յիշուիր՝ նոյն պաշտօնն ու մակդիրը ժողովագած: Այսպէս երբ առաջին աշակերտը յետ Եփեսոսի ժողովոյն (431ին) դարձան ի Հայս իրենց ուսմանէն, վարդապետներն զՄովսէս և ընկերներն ալ կը յղեն յԱղեքսանդրիա, կամ «առ այլս առաքելով՝ աճեցուցանել» իրենց գիտութիւնը (աստ՝ 121), և հմտանալու «ի լեզու պանծալի» Յունաց: Այդ երթն ըստ տեղեկութեան պատմչին շուտով կը յաջորդէ նախորդաց դարձին, ուստի ոչ ուշ քան 432 թուականը: Եւ նա կը նկարագրէ իւր ուղեւորութիւնը, երկար թափառումներով քաղաքէ ի քաղաք և մինչեւ ի Հռոմ՝ ողջունելու Պետրոսի ու Պօղոսի գերեզմանները (Գ, կա, կը): Ասոր ապացոյց է արդէն իւր ծանօթութիւնն ալ բազմաթիւ օտար մատենագրաց՝ զորս կը յիշէ, արդարացնելով իւր բացատրութիւնը՝ թէ կը դառնայի «իմով ամենիմաստ արուեստիւս և կատարելագոյն յարմարութեամբս» (Գ, կը):

Երբ հասաւ, վախճանած էին վարդապետները (440ին). այնպէս որ իւր բացակայութիւնը կը տեսէ ոչ պակաս քան ութ տարի: Տեսաւ Վարդանանց պատերազմն՝ աղետալի հետեւանօք, զոր ողբաց (աստ՝ 122): Միանգամայն իւր դէմ գտաւ նախանձոտ հակառակորդաց «յանդգնութիւնն» և արհամարհանքը (աստ՝ 121). և ստիպուեցաւ այդպէս ապրիլ դառնու

թեամբ «առ օտարաց (Պարսից) թագաւորութեամբն» (Ա, իր): Այդ պայմանաց ներքեւ իսկ չվարանեցաւ ազգասիրաբար հայ զրականութեան ի սպաս դնելու իւր սրտնետը, վարելով կեանքն «անպարապ ի թարգմանութեանց» (Գ, կէ): Արշարուհեաց գաւառին եպիսկոպոսաց ցուցակին մէջ տեղ մը տրուած է նոյն «քերթողահօրն երանելոյն Մովսիսի եպիսկոպոսի», որ ի միասին կը հովուէր զԲագրեւանդ ալ². և զոր պատմչին հետ զուգեց և Ասողիկ (Ա, Ե): Շարագրեց իւր պատմութիւնն եւս «ձեւ րացեալ և հիւանդոտ» հասակին մէջ (Գ, կէ), այն ատագով՝ զոր մեծ մասամբ զրսէն հաւաքած ու միասին բերած էր:

Եւ զրեց զայն ի խնդրոյ «Սահակայ Բագրատունւոյ», որ «ուսումնասէր» (Ա, գ), տեղեակ ու մեծարող մ'էր անոր հըմտութեան, և որուն կ'ուզէր պատմիչն առաջին գլուխը, ինչպէս և ակնարկներ յընթացս պատմութեան³, իւր մեկենասին մէջ նշմարելով «զանսպառ իաղացմունս աստուածայնոցն շնորհացն» (Ա, ա), և զարմացած անոր «ընդ մտացն ճննդականութիւն» (Ա, գ): Տակաւին երիտասարդ էր, ինչպէս կ'ըսէ՝ «մանկականի քոյոյ տիոց». և իւր ընտանութիւնն անոր հետ՝ համարձակութիւն կու տար իրեն՝ անոր «անհասութեան խակութեանդ» վերագրելու փաղաքշօրէն՝ պատմութեան մէջ հին առասպելներ խառնելու բաղձանքը (Ա, լգ): Ուրի ըսն մերձաւոր ժամանակի Տիրոց իշխանին, որ մեծ պատերազմին մէջ Վասակեանց կողմն էր, պիտի յաջորդէր անոր ու սրբէր իւր տոհմին վրայ ձգուած այդ մուրը: Եւ Մովսէս իւր Պատմութիւնը կը թողու անոր «յանմահ յիշատակ» քեզ և որ զկնի բո գալոց են ազգք» (Ա, ա):

Երբ զրեց զայն: Հ. Յ. Գաթրճեան զրաւ 488-490 թուին⁴: Գր. Խալաթեան՝ ի 490-509⁵, երբ դեռ չէր փոխադրած յԹ դար: Ն. Բիւզանդացի՝ յեցած թագէտսի

1. Կորիւն՝ 9. — 2. Հ. Աւիշան, Այրարատ. 56. — 3. Ա, գ, զ, իր, Գ, կէ հւն. — 4. Հաւեր. ամս. 1887, 12. — 5. Ղ. Փրպ. եւ գործք նորիւ. 112.

նշխարաց գիւտին (աստ՝ 62), որ հանդիպած կ'ըսուի վահանայ մարգարանութեան օրով, դրաւ 486-490 թուականին, յետ փարպեցւոյն. իսկ Ողբը՝ «նախ քան զպատեւրագմն վարդանանց»¹. յետոյ Պատմութիւնը տարաւ մինչեւ 495-500, կամ լաւ եւս Չ դարու առաջին տարիներուն, չընդունելով որ անոր մեկենասը լինի փարպեցւոյն յիշած Սահակը²: Կ. Բասմաջեան՝ Ողբին նշանակեց 440, և Պատմութեան՝ իբր 490 թուականը³: Հ. Ալինեան եթէ հաւանէր խորենացւոյն հնութեան, և Պատմութեան խնդրող ճանաչէր Սահակ մարգպանը, գրութեան թուական պիտի սահմանէր 481-483⁴: Կոնիքիւր ընդունեցաւ «աւանդութեան ըսած ժամանակն իբր 460ին»⁵:

Իսկ մեք ենթադրութեանց սահմանէն դուրս գալով, աւելի վստահօրէն կրնանք որոշել զայն, նոյն ինքն պատմչին տուած փաստերով: Նա կը զգացնէ՝ թէ վարդանանց անկմամբ Հայաստան անտէր մնացած էր՝ երբ կը գրէր (աստ՝ 122). թէ տեսած էր նա և Բ Պերոզի գահակալութիւնը 459 թուին (աստ՝ 62). և թէ երբ պատմութիւնը կը փակէր Ողբով, տակաւին կը տեսէր «յօտարութիւն վտարումն պիտի դառնային 465ին»⁶: Կը հետեւի՝ որ Մովսէս շարագրեց 459-465 թուականաց միջեւ, և Պատմութիւնն և Ողբ ի միասին, ինչպէս հաստատեցինք (125): Եւ եթէ իւր աշակերտ ընտրուելուն կամ 406 թուին կար հաւանօրէն աւելի քան տասնամեայ, պատմագրութեան ժամանակ արդէն իբր եօթնամեայ տեւեցաւ, որով կրնար ինք զինքը «ծերացեալ և հիւանդոտ» անուանել: Յետ դարձին ի հայրենիս՝ իւր գործօնէութեան ասպարէզ ունեցաւ մինչեւ Ե դարու երրորդ քառորդը, քան զոր աւելի կարող չէր ապրիլ մարգկօրէն իւր տկար վիճակով, և առասպել էր թով. Արծրունիւն անոր վերագրած 120 տարին (աստ՝

126), զոր Զամինեան դիւրաւ կուլ տուաւ (աստ՝ 60):

Այս է Մ. Խորենացին ու գործն՝ իւր իսկ զրչին ներքեւ, ապրած՝ կոռած՝ տառապած և արդիւնաւոր կենցաղով մը:

Բ. Անոր ներսը շատ թեթեւօրէն նայեցան, իսկ դուրսը բնաւ տեսնել չուզեցին շատեր: Եւ սակայն զարմանալի զուգադիպութիւն մը կայ անոր ինքնակենսագրութեան զլխաւոր մասանց և փարպեցւոյն առ վահան թղթին ու պատմութեան մէջ: Հօս ալ կը յիշուի փոքր «թարգմանաց» երթն ուսման ու դարձն ի հայրենիս (աստ՝ 60). և անոնց մէջ է նա և «երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս», — զատ անձաւարնակ անուանակցէ մը, որ գրոց հետ գործ չունէր (571): — Խորենացւոյն պէս մատենագիր է ինքն եւս, և ունի «զտգիտահալած գրեանն» իւր, որոց հետ կ'ենթարկուի չարանախանձ արեղայից հալածման. և ի վերջոյ նոյնպէս եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի. իսկ Ղազարայ գրելու ժամանակ արդէն վաղուց վախճանած է միւսին նման. անոր համար կ'ըսէ՝ «մինչ դեռ էր ի մարմնի» (607-8): Կատարեալ է ուրեմն նմանութիւնն երկու Մովսիսեանց մէջ:

Գալով մեկենասին, Ղազարայ քով եւս կայ՝ ինչպէս Խորենացւոյն՝ «տէրն Բագրատունեաց Սահակ», որ նիզակակից է Մամիկոնեան վահանայ, ու պատկառելի դէմք մը, և 481ին Հայոց կողմանէ մարգպան կը կարգուի (369). իսկ յաջորդ տարին կը նահատակուի կռուի մէջ (412): Հետեւաբար Խորենացւոյն պատմագրելու ժամանակ, — եթէ մարգկային կենաց սովորական շրջանն ըրեր է այլոց պէս, — ինքն ալ դեռ երիտասարդ էր միւս անուանակցին նման, և նոյնպէս կը գովուի իւր պատմչէն իբրեւ «սքանչելի, լաւ այր, երանելի», և յետ արիւնահոս մահուան նա և «սուրբ»⁷:

Գ. Նկատելով զոյգ անուանց մէջ ժամա-

նակի և բոլոր հանգամանաց բացարձակ հաւասարութիւնը, բնական դատողութիւնը կը պահանջէ՝ որ երկու Մովսէսք և երկու Սահակներ նոյն անձինքը լինին. զի դիւրին չէր երկու անուանակից թարգմանչաց զուգադիպութիւնը մի և նոյն ժամանակի մէջ. իսկ երկու անուանակից ու երիտասարդ Բագրատունեացն ի միասին մի և նոյն տան մէջ՝ բոլորովին անկարելի: Ասով՝ Խորենացին իւր պատմութիւնը գրած կը լինի Սահակայ մահէն կամ 482 թուէն իբր 20 տարի յառաջ. այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ նոյն ազնուականը դեռ սոսկ «Սահակ Բագրատունի» էր, և յետոյ պիտի դառնար «տէր Բագրատունեաց» կամ «սուպետ», շնորհիւ երիցութեան և իմաստութեան մարգպան եւս ընտրուելով ազգէն: Այս հաշուով՝ Մովսէս շատ աւելի կանուխ գրած կը լինի քան զՂազար, որ իւր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ վահանայ մարգպանութիւնը կամ 485 թուականը:

18. — Կը կրկնեմ, շատ բնականութիւն ու ներդաշնակութիւն կայ երկու պատմչաց այդ տեղեկութեանց զուգորդութեան մէջ. ոչ մի բռնազրօսութիւն, ոչ մի հակասութիւն կամ ապաժամութիւն: Եւ փարպեցւոյն տեղեկութեանց իրականութիւնը կը պահանջէ՝ որ նոյնպէս լինին Մով. Խորենացւոյն տուածներն եւս: «Դիմառնութիւն, կերպարանափոխութիւն», ըսաւ Մանանդեան (աստ՝ 61): Ինչ դիւրին բան. և մի թէ Ղազար եւս կերպարանափոխութիւն ըրաւ: Գարձեալ այդ ճարտասանական ձեւով կարելի էր շարագրել՝ «Զինչպիսի՞ բանս ասէր Աղամ ելանելով ի զրախտէն», կամ «Զինչպիսի՞ բանս ասացէ Յովսէփ վաճառելովն յեղբարցն», և ուրիշ մասնական նիւթեր¹. և այն ալ՝ «ասէր Աղամ» և «ասացէ Յովսէփ», ոչ թէ «ասէի ես Աղամ» կամ «ասացի ես Յովսէփ», ինչպէս ըսել կու տան Խորենացւոյն. իսկ այս աշխարհիս վրայ կարելի է արդեօք կերպարանափոխութեամբ ապրիլ ամբողջ կեանք մը, և այնքան բարդ գգնուել իւր վրայ փարպեցւոյն Մովսէսի

անձը. ի մանկութենէ մտնել Մեսրոպայ դպրոցը. ճանաչել անոր աչաց զանազան արտայայտութիւնքը. հոգեով փարիլ անոր, տարիներով կենակցիլ. ապա առանց շարժելու տեղէն՝ անցնիլ ի Յոյնս, լեզու և պատմական հմտութիւն շտեմարանել իրապէս. յետոյ դառնալ, հալածուիլ, տառապիլ, ողբալ, ծերանալ, հիւանդանալ, «անպարպայ ի թարգմանութեանց» լինել, Ղազարայ Սահակ Բագրատունին բռնել երիտասարդացնել, բերել իւր ժամանակին, Հայոց պատմութեան մեկենաս շինել, խօսել, գովել ու կատակել անոր հետ, և գրել Ե դարու երկրորդ կիսուն պերճ լեզուն:

Եթէ ողջմտութիւնը ներէր՝ Խորենացւոյն կենսագրական ու ժամանակագրական այդ բազմամասն ու ներդաշնակ օղակաւորութիւնը կեղծիք մը ցուցնել, եթէ իսկապէս հնարաւոր լինէր այդպիսի Մովսէսի մ'ետեւ գտնել՝ տարբեր և անագան անձ մը, մեք այդ անձանօթը պիտի համարէինք շատ խելացի, Ե դարու պատմութեան մինչեւ ծուծը թափանցած մարդ մը, հանճար մը, մեծ դերասան մը, և շատ աւելի խորագէտ քան իւր ապագայ յարգելի քննադատները, անոնց այդքան տագնապ պատճառելու և իրարու դէմ ճակատեցնելու համար: Եւ պիտի աւաղէինք զինքը, որ ուզած էր այդպէս զիմակաւորուիլ ու զրկուիլ իւր արժանի փառքէն, կեղծելով անունը կամ դարը, ինչ որ զինքն հաւասարապէս անձանօթ մը պիտի դարձնէր:

Բայց ոչ. բուն կեղծիքն այդպիսի կեղծիք մ'ենթադրելն է: Իսկ Հայոց պատմութեան զրիչը նոյն ինքն Մովսէս Խորենացին է, մեծին Մեսրոպայ բազմերախտ աշակերտը, և Ղազարայ բառով «լուսաւորիչն», որ հանճարին հետ զուգած էր սրբութիւնն ալ. և «մինչ դեռ էր ի մարմնի, ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից»². զոր պանծացուցին դարերը, և որ այժմ կը դառնայ վերստին իւր պատուանդանին

1. Քննասեր, Բ, 10-16, 21. — 2. Մշակ, 1898, Թ. 192. — 3. Հեղ. աւս. 1891, 363. — 4. Անանիտ.

1829, 69. — 5. Հանդ. աւս. 1902, 89. — 6. Ղ. Փարպ. 332. — 7. Նոյն՝ 392, 393, 408, 452.

1. Գիրք պիտոյից. 511, 515 եւս. — 2. Փրպ. 607.

վրայ, վայելելու Հայութեան մեծարանքն իւր մեծ գործին համար. մեծ իւր ժամանակին մէջ անշուշտ, — զի արժանիքներն համեմատական են ժամանակաց հետ, — լինելով արդիւնք տարիներով թափառմանց յաշխարհներ, և խուզարկութեան բազմաթիւ օտար աղբերաց, ուր մեր միւս պատմագիրը սոսկ իրենց ժամանակը տեսան ու նկարագրեցին դիւրութեամբ: Իսկ մեծագոյն՝ իւր նպատակին մէջ, յարուցանելու իւր ազգին ծագման և անցելոյն պատմութիւնն՝ որ գոյութիւն չունէր. և առանց զարմանք պատճառելու մեզ՝ որ անոր մէջ թերի թողուց ինչ որ ժիւ — ի դարերն ի յայտ պիտի բերէին բեւեռագրերէ, պեղումներէ և անոր անմատչելի ուրիշ աղբիւրներէ: Իսկ իւր պատմագրի սեղմ, կուռ և ուժեղ գրիչը, որ սեպհական և անկապուտ հմայք մ'ունի, Ազգայնագիտութիւնը ոսկեղէն փայլը կը նսեմացնէ:

Պիտի ապրի Խորենացին՝ իւր այդ բազմաբիրտն վաստակը ձեռաց մէջ, իբրեւ պարծանքն իւր դարուն, և ոտից քով իւր «տգիտահալած» թարգմանութեանց դէզը, որով հարստացուց հայ գրականութիւնը: Իսկ արդի քննադատութիւնը, տեղեակ կամ ոչ իմ այս գրութեան, պիտի շարունակէ անկասկած ցոյց տալ իւր նրբամտութիւնը, քաջքշելով դարէ դար՝ ոչ պատմահայրը, այլ անոր ուրուականը. մինչ նա պիտի ժպտի անոնց, կանգնած իւր պատուանդանին վրայ՝ ուր գետեղեցին զայն իւր գործն ու դարերը:

19. — Կը կնքեմ բանախօսութիւնս, կրկնելով՝ որ իմ գործս հօս չափաւոր է և պատմիչ Խորենացոյն հետ, ցուցնելու համար զրչին հարազատութիւնը, և գոր-

ծին վաւերականութիւնն ու ամբողջութիւնը, հանդերձ մանր ներմոռոտութիւնը՝ որ եղեր են ժամանակի շրջանին մէջ: Ասով լուծուած կը լինի առեղծոսածը, — ես ալ կը ստիպուիմ կրկնել զայս, — որ գոյացաւ մասամբ մ'այդ եկամուտ կետերով, և մեծագոյն մասամբ իրրեւ պատմէն կատարուած փոխառութեամբը յետագոյն աղբիւրներէ, զոր հերքեցինք: Խորենացին չի կրնար իւր ողբին մէկ թելովը տալու իր կապուել այս կամ այն դարուն հետ, երբ իւր Ողբն ամբողջութեամբ և Պատմութիւնն ալ մասամբ ողողուած են Եդարէն. և որով անոր առեղծոսածը չի լուծուիր, այլ աւելի կը կնճառուի: Լուծումը բոլորական լինելու է. և այն ժամանակ ուրիշ արդիւնք չի կրնար տալ՝ մեզ տուածէն զատ:

Տարբեր հարցեր են, ո՞վ է այն Մովսէսը կամ Մովսեսներ՝ որ կ'երեւին առ Սահակ Արծրունի թղթոյն, Հովսիսիմեանց պատմութեան, ներքողին, Վարդավառի ճառին և աշխարհագրութեան ճակատին, ու պիտոյից գրոց վերջաբանին մէջ: Մեր անցեալը ցոյց կու տայ այդ անուամբ ուրիշ անձինք եւս, — որոցմէ զոմանս տեսանք վերեւ (63), — որ կրնան հեղինակ լինել նոյն աշխատութեանց, որոց ոմանք չափով մը, իսկ ոմանք բնաւ չեն յարմարիր Խորենացոյն լեզուին ու գրչին: Մեր բանասէրը իրաւունք ունին քրտնելու անոնց վրայ որքան կ'ախորժին. և հօն իրենց յոգնութիւնը պիտի արժէ արդարեւ:

Խօսուած Ս. Վազարու ճեմարանին մէջ.

1935 — Տօն ս. Ղեւոնդեանց:

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՍՏԻՆԵԱՆ-ՀՌՈՍԷԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻՆ ՎՐԱՅ ԵՒ ԱՍՏԻՃԱՆ ԱՅԴ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ¹

ՀՌՈՍ՝ եւրոպական քաղաքակիրթ աշխարհամասի երկրակալը՝ այլազան քաղաքակրթութիւններն իւրացնող և ձուլող լայնածաւալ կարողութիւնը կը պարտի իրեն գործնական և կազմակերպիչ հանճարին, արդարութեան ըմբռնումին, այն իրաւախօսութեան՝ որ աստիճանաբար, քայլ առ քայլ զարգացաւ ու զօրեղացաւ, գրեթէ շօշափելով հետզհետէ զանազան իրաւական լուծումներն և բանաձեւերը, միշտ հետամուտ ըստ կարի խուսափելու և նուազեցնելու ընկերային, տնտեսական և քաղաքական բախումներ, ըլլայ ընտանիքի ներսը թէ ընկերային դասակարգերու և ժողովուրդներու միջեւ, ապահովելու համար անով իր սեփական կամքին՝ Հռոմէական միակ հեղինակութեան՝ տի-

րապետութիւնը բազմացեղ աշխարհի մը վրայ:

Այս այլացեղ աշխարհի ժողովուրդներուն մէջ կը գտնենք նաեւ Հայաստանը, որ քաղաքական երկարատեւ յարաբերութիւններ մշակեց Հռոմէական Հասարակապետութեան և Կայսրութեան հետ:

Հետեւաբար, անտեղի չէ, այս պատկառելի Համաժողովին մէջ՝ հետաքրքրուիլ նաեւ այն իրաւական ազդեցութիւններով՝ զորս Հռոմ գործած է Հայաստանի վրայ:

Յետ յիշատակելու համառօտիւ քաղաքական ազդեցութիւնները Հռոմի դաշնակից և Հռոմէական գաւառ — Հայաստանի վրայ, պիտի ջանամ լուսաբանել օրէնսդիր Հռոմի ազդեցութիւնը Հայկական Օրինագրքերու և Հայ Իրաւունքին վրայ:

Ա.

Հայ ցեղը՝ յետ կտրելու փոխզական դաշտավայրը, շուրջ Ը-ի դարերը Ն. Ք., և նուաճելու Ուրարտու-Նայիրեան ծաղկեալ քաղաքակրթութիւնը, ինքն ալ իր կարգին նուաճուեցաւ Դարեհէն (521-426 Ն. Ք.) և կազմեց Աքեմենեան թագին 13-րդ Սատրապութիւնը: Յետ անկման այս թագին՝ նախարարական երկու հզօր ընտանիքներ զատուեցան Իրանէն և ինքնավար իշխաններ հռչակուեցան: Մակեդոնական կայսրութիւնը շանթի մը նման

փայլատակող, տկար ազդեցութիւն մը միայն բանեցուց սահմանագիծ այս երկիրներուն վրայ, որոնց մէջ կարկառուն դիրք ունէր Որոնդէս (Հրանտ?) ընտանիքը (318-217 Ն. Ք.): Մագնեսիոյ յաղթանակը (190 Ն. Ք.) — Սկիպիոնի արեւելեան պարծանքին աստղը՝ Ասիական Կայսրութեան մէջ, որ բաղկացած էր աննման քաղաքակրթութիւններու անհարթ կուտակումէն՝ զինուորական բռնութեան ճնշումով, ուսման նման պայթեցաւ և ճեղքեց զայն:

1. «Influsso del Diritto Romano-Giustiniano sul Diritto Armeno e quantità di tale influsso» — Acta Congressus Juridici Internationalis, Vol. II, Roma, 1935.

2. Սոյն բանախօսութիւնը (որու մասին ակնարկած էինք Թերթիս Յունուարի Թուին մէջ, 1935, էջ 29) իր ամբողջութեամբ Հայ մամուլին ներկայացնելու դիտումով միայն կը հրատարակենք նաեւ պատմական այս Ա. հատուածը, որ թէեւ հանրաճանօթ հայութեան, սակայն միջազգային ունկնդիրներու ընտրանին համար անհրաժեշտ նախազիտելիք մ'էր՝ լաւագոյն լոյսի ներքեւ ցուցադրելու համար ձեռնարկուած ուսումնասիրութեան բովանդակութիւնը: ԵԱՆ. ԽՄԲ.